

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCE

Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев) Кадырмамбетович

**НЕМИС ТЕКТҮҮ ААЛЫМДАРДЫН КЫРГЫЗ ТААНУУГА КОШКОН
САЛЫМДАРЫ**

Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев) Кадырмамбетович

ВКЛАД УЧЕНЫХ НЕМЕЦКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В КЫРГЫЗОВЕДЕНИЕ

Tynchtykbek Chorotegin (Choroev) Kadyrmambetovich

CONTRIBUTIONS OF THE GERMAN-ORIGIN SCHOLARS TO KYRGYZ STUDY

УДК: 947.1:93199(575.2) (043.3)

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин профессору Тынчтыкбек Чоротегин тарабынан жазылган бул макала теги боюнча немис улутуна байланышы бар окумуштуулардын азыркы кыргыз таануунун кеңири катмарларын, - анын ичинде кыргыздар менен алардын ата-бабаларынын Борбордук жана Ички Азиядагы жана Түштүк Сибирдеги тарыхы, этнологиясы, фольклору, жазма маданияты, археологиясы ж.б. тармактарды, - изилдөөдөгү эбегейсиз зор салымдарын иликтөөгө арналган.

Негизги сөздөр. Кыргызстан, кыргыз таануу, немистер, тарых, тарыхнаама, этнология, фольклор, археология, жазма маданият, руна сымал жазма, Миллер, Шотт, Радлов, Бартольд, Худяков, Ички Азия, Борбордук Азия, Сибирь.

Статья, написанная Тынчтыкбеком Чоротегиным, профессором Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, посвящена изучению огромного вклада ученых, этнически связанных с немецким народом, в развитие обширных пластов современного кыргызоведения, включая историю, этнологию, фольклора, письменной культуры, археологию и т.д. кыргызов и их предков в Центральной, Внутренней Азии и Южной Сибири с древности до нового времени.

Ключевые слова: Кыргызстан, кыргызоведение, немцы, история, историография, этнология, фольклор, археология, письменная культура, руноподобная письменность, Миллер, Шотт, Радлов, Бартольд, Худяков, Внутренняя Азия, Центральная Азия, Сибирь

The paper by Tynchtykbek Chorotegin, Professor of the Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, is devoted to study the tremendous contribution of scholars, ethnically related to the Germans, in the development of extensive branches of modern Kyrgyz study, including history, ethnology, folklore, written culture, archeology, etc. of the Kyrgyz nation and their ancestors in Central and Inner Asia and South Siberia, from antiquity to early modern times. Some of them were and have been working in Western Europe, the others in Russia, the CIS countries and other parts of the world. It is impossible to imagine modern achievements of the Kyrgyz study without their great scientific work.

Key words: Кыргызстан, Kyrgyzstan, Kyrgyz study, Germans, History, Historiography, Ethnology, Folclore,

Archaeology, Written culture, Runic-like script, Miller, Schott, Radloff, Barthold, Khudiakov, Inner Asia, Central Asia, Siberia.

Жалпы адамзат цивилизациясынын тарыхы тээ алмустантан бери эле тигил же бул чөлкөмдөрдөгү маданий жана башка жетишкендиктерди улам жаңы чөлкөмдөргө жайылтуу жүрүмү менен баалуу.

Таш доорундагы жана андан кийинки мезгилдердеги континенттер аралык улуу журт которууларды айтпаганда, байыркы дүйнөдөгү согуштар жана тынчтык замандар маалындагы цивилизациялар аралык баарлашууларды, Улуу жибек жолунун тушундагы Чыгыш-Батыш алакаларын [1] жана немис тектүү швейцариялык чыгыш таануучу Адам Мец (1869-1917) таасын жазган “мусулмандык ренессанс” деп аталган көп улуттуу маданий өрүш аймагынын католиктик Батыш Европага тийгизген зор таасирин [2] эске алсак, улам бир жаңы аймак цивилизациялык тепкичке илгерилеп, башка тарыхый коңшуларына алмак-салмак демөөр берип, өнүгүүсүнө түрткү болуп турганын, Чыгыш элдери да өз кезегинде Батышка жагымдуу таасир тийгизгенин байкайбыз.

Келме кезек – орто кылымдардын өнүккөн доорунан тартып Батышка тийди. Батыш Европанын заманбап цивилизациялык өрүшүнө бараандуу салым кошкон элдердин бири – немистер.

Көч башында тургандардын бири – XVIII кылымдагы Сибирь калктарынын тарыхын жана этнографиясын иликтеген немис тегиндеги Орусиянын окумуштуусу - Герхардт Фридрих Миллер.

Сүрөттө:
Герхардт Фридрих Миллер. – Булак: URL:

Герхардт Фридрих Миллер (Фёдор Иванович Миллер; Gerhard Friedrich Müller; 1705, Вестфалия – 1783, Орусия). Ал Орусиянын Илимдер жана Көркөм өнөр академиясынын анык мүчөсү жана Москвадагы

Башкы архивдин негиздөөчүсү болгон. Ал “Сибирь тарыхы” (“История Сибири”) эмгегинде падышалык Орусия Сибирди ээлеп алганга чейинки тарыхка да кайрылат. Марко Поло, Страленберг сыяктуу Батыш авторлорунан тышкары, ал Абу-л-Газы Бахадур-хан сыяктуу чыгыш авторлорунун маалыматтарына да таянып, Сибирдеги кыргыздар тууралуу жалпылап түшүнүк берет (Бул эмгектин “Байыртадан орус өкүмдарлыгына чейинки доордогу окуялар” деген биринчи бабынын 16-23-параграфтары). [3]

Миллер өзү да Саян тоолоруна, Энесай өрөөнүнө чейин барып, Энесай кыргыздарына жана башка сибирдик калктарга таандык айрым археологиялык жана кол өнөрчүлүк табылгалар, көөнө жазманын эпиграфикалык үлгүлөрү тууралуу баяндап жазган [4].

Кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы тарыхы тууралуу жалпылама макала жазуу салты Батыш Европада немис тектүү аалымдар тарабынан башталгандыгын белгилей кетсек болот.

Алардын көрүнүктүүлөрүнүн бири – чыгыш таануучу Вильгельм Шотт (Wilhelm Schott; 1802, Майнц – 1889, Берлин). Өз маалында Берлин академиясынын академиги жана Берлин университетинин профессору наамдарын алган В. Шотт полиглот болгон жана финн-угор, түрк (анын ичинде чагатай түрк жазмасынын адабий тилин, уйгур тилин, ж.б.), моңгол, жапон, тибет, кытай ж.б. элдердин тилдерин билген.

Шотт өз учурунда финдердин “Калевала” жана тибеттик “Гэсэр” дастандарын да иликтеген. Бул эмгектер болочокто “Манас” сыяктуу дастандарды иликтөөгө башат болгон.

1865-ж. Вильгельм Шотт Берлинде байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар тууралуу олуттуу булак таануучулук эмгекти (Über die ächten Kirgisen) жарыялаган [5].

Энесай кыргыздарынын өкүмдары кышкысын кундуз тумак (“тебетей”?) кийет, анын жайкы калпагы алтын менен жалатылган; каганаттын букаралары болсо тек гана кийиз калпак кийишет. Дайыма курларына бычак жана оттук таш кыстарып жүрүшөт [6]. Албетте, орхон-энесай руна сымал жазмалары ал кезде чечмелене элек болгондуктан, профессор Шотт үчүн айрым ономастикалык маалыматтарды чечмелөөдө өзүнүн полиглоттук билимине таянуудан башка арга болгон эмес. Маселен, Кем (Энесай) дарыясынын аталышын Шотт мырза самоед тилиндеги “ка” же “ку” (“дарыя”) сөзү менен байланыштырат [7].

Вильгельм Шотт өз алдынча эмгекте топтогон бул тарыхый-этнографиялык маалыматтар кыргыздардын тарыхы жана этнографиясы менен алектенген кийинки окумуштуулар үчүн кыйла огожо болгон жана улам жаңы булактар ачылгандан кийин анын эмгектериндеги айрым калпыстыктар башка авторлор тарабынан оңдолуп, кыргыз тарыхынын улам жаңы өңүттөрү андан ары тактала берген [8].

Кыргыз таануу жаатында ири ачылыштар теги немис, сөөгү орусиялык болуп калган залкар окумуштуу Василий Радловго таандык.

Василий Васильевич Радлов (Фридрих Вильгельм Радлов, немисче Friedrich Wilhelm Radloff; 5.1.1837, Берлин – 12.5.1918, Петроград) – чыгыш таануучу жана түрколог, этнограф, булак таануучу, руна сымал жазманы чечмелөөнү уланткан адис, археолог, Петербург Илимдер Академиясынын академиги (1884) [9].

В. Радлов 1860-70 жж. Алтайга, Сибирге, Борбордук Азияга (анын ичинде Казакстан менен Кыргызстанга) бир нече ирет илимий экспедиция жасап, түрк элдеринин тили, фольклору, этнографиясы жана археологиясы боюнча материал жыйнаган.

В. Радлов кыргыз элинин эпостук чыгармаларды айтуу өнөрүн өзгөчө белгилеп, дастанчылык Теңир-Тоодогу кыргыздар менен Энесайдагы азыр “хакас” аталган элдин – “миңсуулук татарлардын” арасында толук үстөмдүк кылаарын жазат. [10].

В. Радловдун Алтай жергесиндеги (Тоолуу Алтайдын Берел, Катанды коргондорундагы) 1865-жылкы археологиялык казуулары б.з.ч. VI—III кылымдарга таандык Пазырык маданиятын иликтөөгө башат ачты.

Ал Борбордук Азиядагы көөнө түрк тилдерин алгачкы болуп түрлөргө бөлүп, энесай кыргыздары да тийешелүү болгон руна сымал жазма маданияттын мурасындагы орток адабий тилди “түндүк диалект” деп атаган. Аны өзү “түштүк диалект” атаган уйгур жазмасындагы тилден айырмалуу деп эсептеген [11].

В. Радлов 1898-ж. башында Д. А. Клеменц турган Турпан экспедициясын уюштурган жана андан соң ал байыркы “уйгур жазмасы” деп атаган чыгыш түрктөрдүн орток жазмасындагы даректерди изилдеп, аларды текстологиялык жактан иликтеп жарыялоо ишинин башатында турган.

Академик В. Радлов болжол менен 1015-16-жылдары Баласагын шаарында (азыркы Кыргызстандын Токмок шаарынын түштүк-батышындагы Бурана шаар чалдыбары) туулган залкар жердешибиз Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” (1069-1070) эмгегинин Ооганстандын Герат шаарында табылган жана Австриянын борбору Венада сакталып турган “уйгур жазмасындагы” (орток түрк жазмасындагы) текстин немис тилине которуп, транскрипциясы менен кошо жарыялаган (1910). Бул - жалпы түркология илимине жана Карахандар каганатынын көркөм адабиятын жана маданий тарыхын изилдөөгө В. Радлов кошкон дагы бир бараандуу салым болуп калды [12].

Кыргыз тарыхын изилдөөнүн тарыхнаамасы дагы бир немис тегиндеги окумуштуу - Василий Владимирович Бартольддун ысымы менен байланыштуу

Василий Владимирович Бартольд (немисче Wilhelm Barthold; 15.11.1869, Санкт-Петербург – 19.8.1930, Ленинград) - Орусиянын чыгаан чыгыш таануучусу, академик, тарыхчы, булак таануучу, чыгыш булактарынын котормочусу, Орусияда жана Советтер Биримдигинде чыгыш таануу илимин өркүндөткөн адис, түрколог, кыргыз таануучу, монгол таануучу, арабист, иранист. Ал баалуу кагаздар менен иш алып барган немистин үй-бүлөсүндө туулган.

Ал жалпы түрк жана монгол калктарынын тарыхын жана алар тууралуу орто кылымдардагы чыгыш булактарын (өзгөчө мусулман булактарын) ар тараптуу иликтеген [13]. Бул маселелердин ичинде ал кыргыз элинин орто кылымдардагы жана жаңы доордогу ар кыл тарыхый баскычтарына, этностук тарыхына, рухий маданиятына ж.б. тийешелүү маалыматтарды жалпылап, ири илимий эмгек жараткан [14].

1901-жылдан Бартольд Санкт-Петербург университетинин экстраординардык, ал эми 1906-жылдан ординардык профессору, 1906–1910-жылдарда ал чыгыш тилдер факультетинин катчысы болгон. 1910-ж. аны Орусия Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденттигине, ал эми 1913-ж. (12-октябрда) академиктикке шайлашкан.

1905–1912-жж. Орус археология коомунун Чыгыш бөлүмүнүн катчысы, 1908–1912-жж. «Орус археология коомунун Чыгыш бөлүмү жазмаларынын» (ЗВОРАО) редактору болгон.

Академик В. В. Бартольддун “Улуу Кыргыз дөөлөтү” (“Кыргызское великодержавие”) деген илимий аныктамасы 9-кылымдын ортосу – 10-кылымдын башындагы Улуу Кыргыз каганаты дооруна байланыштуу азыркы кыргыз таануучулар арбын колдонгон терминге айланды [15].

Чет жерде байырлап, бирок кыргыз тарыхын изилдөөгө жана жалпы кыргыз таанууга бараандуу салым кошкон немис тектүү илимпоздордун арасына заманбап археолог Юлий Худяковду да кошууга болот.

Юлий Сергеевич Худяков (Yuliy Khudiakov; Yu. S. Hudyakov; 08.12.1947, Медвежка кыштагы, Кемерово, Орусия) - орусиялык таанымал археолог, тарыхчы, кыргыз таануучу, курал-жарак тарыхын иликтөөчү, этнолог. Орусиянын Илимдер академиясынын Сибирь бөлүмүнүн Археология жана этнография институтунун жетектөөчү илимий адиси, Новосибирск мамлекеттик университетинин профессору. Ал орто кылымдардагы кыргыздардын археологиясы, курал-жарак тарыхы, Ички Азия, Сибир, Борбордук Азия археологиясы боюнча адис. Кыргыз улуттук университетинин ардактуу профессору. Кыргыз улуттук илимдер академиясынын ардактуу академиги. Тарых илимдеринин доктору [16].

Юлий Сергеевич Худяков 1947-жылы 8-декабрда Сибирдеги Кемерово облусунун Медвежка аттуу кыштагында жарык дүйнөгө келген. Атасы Сергей Алексеевич Худяковдун (1919–1984) түпкү теги немис болгон.

Энеси Ирма Юрьевна Геккер (1916-1994) да АКШдан Орусияга көчүп келген немис профессордун кызы болгон. Ирма Юльевна (башка вариантта – Юрьевна) Геккер (Ирмгардт Амалия Геккер, 1948-жылдан кийинки тегаты - Худякова) 1916-жылы 28-августта АКШнын Чикаго шаарында туулган. Анын атасы, философия профессору Юлий Геккер 1917-жылкы Өктөбүр төңкөрүшүнөн кийин Советтик Орусияга чакырылган.

Бул оригиналдуу диссертациялык эмгек 1980-жылы «Илим» басмасынын Сибирь бөлүмү тарабынан 12 басма табак көлөмүндө (Новосибирск шаарында) жарык көрдү. Эмгек «Вооружение енисейских кыргызов VI–XII вв.» («Энесай кыргыздарынын VI–XII кк, курал-жарактары») деп аталып, дароо эле Сибирь археологиясы жана кыргыз таануу жаатында иликтөө ишин жүргүзгөн илимпоздор арасында жандуу талкуу жаратты [17].

Эгерде кыргыздын тунгуч араб таануучусу Өмүркул Кара уулу (Караев; 1930–2002) 1968-жылы жарык көргөн «Кыргыздар жана Кыргызстан тууралуу VI–XII кылымдардагы араб жана фарсы булактары» деген эмгегинде [18] мусулман булактарынын кыргыздар тууралуу бай маалыматтарын атайын булак таануу жана тарыхнаама өңүтүнөн иликтеп берсе, Юлий Худяковдун жогорудагы алгачкы монографиясы энесайлык кыргыздардын археологиясына жана тарыхнаамасына арналган объективдүү жана ар тараптуу иликтөө болуп калды.

1995-жылы Юлий Сергеевичтин монографиясы алгачкы жолу Кыргызстандын өзүндө (орус тилинде) басылып чыкты. Кыргызстан Жаш Тарыхчылар Жамаатынын өтүнүчү менен 1992-жылы жазылган “Кыргызы на просторах Азии” (“Кыргыздар Азиянын мейкиндигинде») аттуу монография “Кыргызстан-Сорос” Фонду тарабынан басылып чыкты [19].

2013-жылы Юлий Худяковдун “Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян” деген илимий китеби алгачкы жолу кыргыз тилинде жарык көрдү [20].

Жалпысынан, кыргыз тарыхын иликтөөдө, кыргыз таануунун ар кыл өңүттөрүн изилдөөдө немис тектүү нечендеген окумуштуулар салым кошкон. Чакан макалада алардын айрымдарына гана көңүл бөлүндү [21]. Географ, картограф, көркөм өнөр таануучу жана башка чыгыш таануучу изилдөөчүлөр тууралуу башка иликтөөлөрдө айрыкча сөз болоор.

Немис тектүү аалымдар прогрессивдүү, акыйкатчыл жана либерал көз караштары менен да айырмаланышып, кыргыз таануу илимин заманбап деңгээлге чыгарууда опол тоодой эмгек аткарышты. Алар немис, кыргыз жана жалпы Евразия элдеринин ортосунда маданий көпүрөнү курууда данакер кызматты да аркалашты.

Адабияттар:

1. Макнейл Уильям Г. Батыштын башаты. Адамзат өтмүшүнө кылчаюу. 3 китептен турган басылма. / Которгондор Т. Чоротегин, А. Койчиев, Т. Абдиев. – Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 2002. – 1-китеп. – 388 бет. – ISBN 9967-11-133-X. – 2-китеп. – 388 бет. – ISBN 9967-11-134-8. (William H. McNeill. The Rise of the West: A History of the Human Community: With a retrospective essay.)
2. Mez, A. Die Renaissance des Islams, von A. Mez / Herausgegeben von H. Reckendorf. - Heidelberg, C. Winter, 1922. - iv, 492, [2] S.; Мец А. Мусульманский Ренессанс. - М.: Наука, Восточная литература, 1973. — 473 с.
3. Караңыз: Миллер Г.Ф. История Сибири. - Т. 1. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1937. - Глава первая. События древнейших времен до русского владычества. – URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Miller_2/frameset1.htm
4. Миллер Г.Ф. О памятниках древности татарской, найденных в могильных холмах близ Абаканского и Саянского острогов. – (Бул макала 1735-жылы латын тилинде жазылган. Анын котормосу алгач В.В.Радлов тарабынан жарыяланган). - URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Miller_2/statia1.phtml?id=7908; жазма эстеликтер тууралуу караңыз: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Miller_2/statia4.phtml?id=7911
5. Schott, Wilhelm. Über die echten Kirgisen. Abhandlungen KAW zu Berlin. Berlin 1865.
6. Schott, Wilhelm. Über die echten Kirgisen. – S. 432-434.
7. Ibid. - S. 441-442.
8. Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерк истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии / Автор “Предисловия” акад. В.М.Плоских. – Бишкек: Фонд “Сорос-Кыргызстан”, 2001. –
9. Решетов А. М. Академик В. В. Радлов, востоковед и музейвед (Основные этапы деятельности) // Радловские чтения-2002. Материалы годичной научной сессии. — СПб. 2002. — С.95-101;
10. Радлов В. В. Предисловие // Манас: героический эпос киргизского народа / В.Радлов, Ч.Валиханов, Г.Алмаш и др. – Ф.: Илим, 1968. – С. 14-16; 18; и др.
11. Radloff, Wilhelm. Alttürkische Studien, S. 430; Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. - М.: «Наука», 1964. - 214 с. - URL: http://kronk.spb.ru/library/klashtorny-sg-1964-2.htm#_n38
12. Radloff, Wilhelm. Das Kudatku Bilik [Qutadgu bilig] des Jusuf Chass-Hadschib [Jusuf H.a.s.s .H.agib]. St. Petersburg: (Kaiserl. Akad. D. Wiss.), 1910; Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. Pp. 281.
13. Бартольд В.В. Собрание сочинений в 9 томах. - М.: Наука, 1963–1977. – Т. 1-9; Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. - Научно-популярное издание. - Алматы: Жалын, 1993; ж.б.
14. Бартольд В.В. Киргизы: Исторический очерк. - Фрунзе, 1927. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер
15. Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдардагы мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын алкагында: Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган II эл аралык илимий жыйындагы баяндамалардын жыйнагы.
16. Чоротегин Т. К. Юлий Худяков – русский кыргызовед: История жизни // АКИПресс. - 10:16 (21.11.2012). – URL: <http://www.akipress.org/kghistory/news:13288>;
17. Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов VI - XII вв. – Новосибирск: «Наука», 1980. - 175 с.
18. Караев, О.К. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии. - Фрунзе, 1968; Караев, О.К. История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.). – Ф.: Илим, 1983; Караев, О.К. Көөнө түрктөр тарыхы. – Б., 1994. (Кыргызстан жаш тарыхчылар жамааты).
19. Худяков Ю. С. Кыргызы на просторах Азии. 2-е, исправл. издание / Науч. ред. Т.К.Чоротегин. - Бишкек: Фонд “Сорос-Кыргызстан”, 1995. - 231 с.
20. Худяков Ю.С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян / Жооптуу ред., котор, топтомун, тиркемелик сүрөттөрдү даярдаган Ө.Алымкожоев; баш сөз жазган Т. Чоротегин. – Бишкек: Жусуп Баласагын атындагы КУУнун «Университет» басмаканасы, Б.:2013. – 194 б., карта, сүрөттөр. – (“Тарых жана мурас” түрмөгү) [“Мурас” коомдук фонду; “Кыргыз Тарых Коому” ЭКБ.]
21. Макаланын буга чейинки варианты: Чоротегин Т.К. Немис тектүү аалымдардын кыргыз тарыхына кошкон залкар салымдары // Немцы в истории Кыргызстана / Отв. редакторы: В.М.Плоских, Т.К.Чоротегин, Л.Г.Ставская; предисл. В.Диль. – Бишкек: Типография “Бел Принт”, 2014. – ISBN 978-9967-12-441-7. - Б. 8-19.

Рецензент: д.и.н., профессор Омурбеков Т.